

KUR'ÂN'DA CÂHİLİYE KAVRAMI

Yakup BIYIKOĞLU*

ÖZET

Bu makale, Kur'an-ı Kerim'de semantik bir kavram çalışması örneği olup; farklı bir yaklaşımla "Câhiliye" kavram tahlilini ortaya koymaktadır. Öncelikle, dil hakkında özet bir bilgi verilip dilin en küçük birimi olan bu kelimenin ilk kullanımından itibaren hangi evrelerden geçtiği, günümüze kadar nasıl geldiği ve hangi anlamları yüklediği, sonuç olarak Kur'an'da hangi anlamda kullanıldığı izah edilmiştir. Buradan yola çıkarak, Cehl-Câhiliye kavramının tabii, lügat, terim, mahalli ve günümüzde deyim ve ata sözlerde kullanılan anlamları örneklerle ele alınmıştır. Sonuç olarak belirtecek olursak; Kur'an'da bu kavramın hangi anlamda kullanıldığının tespiti, bu çalışmanın asıl hedefidir.

Anahtar Kelimeler: Câhiliye, Kur'an, Kavram, Terim, Anlambilim.

THE CONCEPT OF JÂHİLİYYAH IN THE QORAN

ABSTRACT

This article, being an example of examining a concept in the Qoran semantically, puts forward the analysis of the concept of "Cahiliye/ignorance" from a different point of view. Firstly a summarized knowledge about the language being presented, which phases the concept of ignorance went through from its first usage up to now, how it came up to now, what meanings have been given to it, and as a result which meanings were given to it in the Qoran are explained. Moving from this on, the natural, dictinoraly, literal and local meanings of the concept of 'Cehl-cahiliye' and its meanings in the idioms and proverbs from the point of usage are handled with examples. Consequently, the specification of what meaning it is used at in the Qoran is the main goal of this treatise.

Key words: Ignorance, Qoran, Concept, Literal, Semantic.

* Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, Zeytinburnu Vaizi, yusufabiyik@hotmail.com

Giriş:

Dil, fikirleri nakleden ve onları açıklayan bir alettir. Fikirlerin muhataplara intikal ederken girmiş olduğu kalıplara kelime denir. Kelimeler de her toplum tarafından kendi sosyal konumlarına ve ihtiyaçlarına göre seçilir. Bu sebeple dil, milletin kültürünü yansıtan bir aynadır¹. Bu durum, açık bir örnekle şöyle açıklanabilir: “Her millet, dilini ve kültürünü asırlarca yoğurur. Bu süre içerisinde dil, tıpkı akmakta olan bir nehrin geçtiği yerlerin toprağında aldığı mineralleri taşıması gibi, o milletin kültürünü yansıtan özellikleri taşır. Bir bakıma dil, o milletin çağlar boyunca yaşadığı tarihin âdeti özetidir.”²

Dillerin en küçük birimi olan kelimeler, canlı organizmalar gibi zaman sürecinde başkalaşıma uğrayabilir. Bu durum kelimelerde, zamanla anlam daralması veya türevlerinin çoğalmasıyla anlam genişlemesi olarak ortaya çıkar. Ancak, anlam genişlemesinin daha çok vuku bulduğunu belirtmek istiyoruz. Biz de *câbiliye* kavramının zaman içerisinde hangi anlamlara büründüğünü ve bu arada kendisinden anlam olarak eksilmenin olup olmadığını tetkik etmeye çalışacağız.

Semantik olarak, *cehl-câbiliye* kavramının zaman içerisinde bazı değişimler geçirmesini ve yeni anlamlar kazanmasını ele almadan önce, kavram sözcüğünün ne anlam ifade ettiğine bakalım.

Kavram, kelimeler değişse de aynı kalan şeydir. Yine başka bir boyuttan kavram, zihnin, nesnelere kavramasına ya da bilinmesine vasıta olan düşünce veya mantıki yapıdır³. Geleneksel mantık açısından kavram; “Bir objenin zihindeki tasavvuru”⁴ olarak tanımlanmaktadır. Bu tariften hareketle, kelime ile kavram dilin iki ayrı ögesi olmaktadır. Birinin diğerinin yerine kullanılması doğru değildir. Çünkü “Kelimeler, filleri, objeleri ve kavramları açıklamak için ihdas edilirler.”⁵ Günümüzde ise bu iki öge, birbirinin yerine kullanılmaktadır⁶.

Cehl/جهل kavramını incelerken, kelimelerin anlam değişimlerini tespit edebilmek için sözlükleri, kronolojik olarak telif sırasına göre değerlendirmeye çalıştık. Bunu yaparken *cehl-câbiliye* kavramını dilbilim açısından sınıflara ayırıştırarak inceleme konusunda gayret gösterdik.

¹ Ali Galip Gezgin, *Tefsirde Semantik Metot*, Ötüken Yay., İstanbul, 2002, s. 26.

² Mehmet Kaplan, *Kültür ve Dil*, Dergah Yay., İstanbul, 1993, s. 140.

³ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, Ankara, 1995, III, 474.

⁴ Necati Öner, *Klasik Mantık*, AÜİF, Ankara, 1982, s. 16.

⁵ İsmail Yakıt, “Sadreddin Konevi'nin Düşüncesinde İdrak ve Hakikat Bilgisi”, *Felsefe Arşivi*, sayı: 28, İstanbul 1991, s. 13.

⁶ Gezgin, *a.g.e.*, s. 28-29.

A- Câhiliye Kavramının Etimolojik Tahlili

1. Tabii Anlam

Burada tabii anlamdan kasıt, bu kavramın ilk olarak hangi manâda vaz' edildiğinin tespit çabasıdır. Böylelikle bir kelimenin erken dönemlerdeki kullanımının bilinmesi, sonraki dönemlerde nasıl yeni anlam kazanarak değişime uğradığını ortaya koyacaktır.

Cehâlet/ جهالة sözcüğü, *cehl* kelimesinden muştâk olup; *cehl* kelimesi, tabii manâ olarak sözlüklerde *ilmin* zıddı olarak, “bilgisizlik”⁷ anlamını ifade etmektedir. Bu sözlüklerden yola çıkılarak bazı ilk dönem şiiirlerini de bakıldığında, *cehl* kelimesinin bu anlamda kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla bu kavram, İslâm öncesi erken dönemlerde *ilmin* karşıtı bilgisizlik olarak anlaşılıyordu.

2. Luğavî/Sözlük Anlam

En eski sözlük sahiplerinden Halil b. Ahmed (ö. 175/791), *cehli*: “Bir şey hakkında bilgisizliğin benimsenmesi”; *cehâleti* ise; “Bir eylemi ilimsiz olarak yapmak”⁸ olarak tanımlar. Ezherî (ö. 370/980): “Bir kimsenin diğeri hakkında bilgisiz kalması”; Cevherî (ö. 393/1002): “Bilgisizlik edinmek”⁹ ve yakın zamanda yaşamış olan Cubran Mesud ise: “Gereğinin dışında olan bir şeye inanmaktır” şeklinde tanımlarlar¹⁰. Meşhur Câhiliye Şairi Amr b. Külsûm’un şu şiiiri, *câbiliyye* kavramının lüğat manâsının ve Kur’ân’daki kullanımının anlaşılması konusunda çarpıcı bir örnektir:

أَلَا لَا يَجْهَلُنَّ أَحَدٌ عَلَيْنَا فَتَجْهَلُ فَوْقَ جَهْلِ الْجَاهِلِينَ

“Hele biri kalkıp da bize karşı câbîlik etmeyiversin,

O zaman biz câbîlikte bütün câbîllerden üstün çakarız”¹¹.

Bu beyitte *cehâlet*; “şiddet ve saldırganlık” anlamında kullanılmış ve o döneme binaen erdem sayılmıştır. Yine câhiliye devrine ait bir çok şiiirde “*cehl*” ve “*hilm*” köklerinden türemiş kelimelerin aynı beyit içerisinde birbirine zıt anlamlı olarak kullanıldığı görülmektedir.

⁷ İsmail b. Hammad Cevherî, *er-Sıhab*, Beyrut, 1979, IV, 1663; Muhibbuddin Zebidî, *Tâcu'l-'Arûs*, Mısır, 1306, VII, 368; Muhammed b. Mükerrim İbn Manzûr, *Lisânul-'Arab*, Beyrut, 1955, XI, 129.

⁸ Ferahidî, Ebû Abdîrrahman Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-'Ayn*, Beyrut, 1998, VIII, 390.

⁹ Ebû Mansur Muhammed Ezherî, *Tezhibu'l-Luğa*, Kahire, 1964, VI, 56; Cevherî, *a.g.e.*, IV, 1363-1364.

¹⁰ Mesud Cubran, *er-Raid*, Beyrut, 1967, s. 531.

¹¹ Hüseyin b. Ahmed Zevzenî, *Şerhu'l-Mu'allakât*, Dâru İhyâi'l-Arabî, Beyrut, ts., s. 178.

3. İstılâhî/Terimsel Anlam

Kur'ân-ı Kerîm'deki istılâhları, alfabetik olarak muntazam bir şekilde ele alan Râğb el-İsfehânî (502/1108), “cehl-cehâlet” için üç değişik anlamından söz eder:

a- “Nefsin bilgidен yoksun olması”; ona göre bu tanım, kelimenin asıl manasıdır.

b- “Bir konuda doğru olanın tersine inanmak”;

c- “Bir konuda yapılması gerekenin tersini yapmak”¹².

Cürcânî (816/1413), bu anlamlardan ikincisini ele alıp delillerini getirir¹³.

Câbiliye kelimesi, şekil bakımından ism-i mensûb mastardır. “Cahilce, cahile özgü, cahile ait” gibi manaları içeren *câbilî* ve bunun müennesi olan *câhiliye/جاهلية*, sıfat tamlamaları için kullanılır ve *-iyyet* eki ile elde edilen bir yapım mastardır. İslâmî dönemde teknik istilâh haline gelen *câbiliye*, gerek Kur'ân-ı Kerîm'de gerekse hadislerde, Arapların İslâm'dan önceki inanç, tutum ve davranışlarını belirtmek için kullanılmıştır. Bu nedenle İslâm'dan önceki döneme: “Câhiliye çağı” (‘Asru’l-câhiliye), o dönemde yaşayan şairlere de: “Câhiliye şairleri” (Şu‘arâu’l-câhiliye) denilmektedir¹⁴.

Daha sonraları ise “cehl” kökünden *cehâlet* kelimesinin: “Bilgisizlik, kibir, bozgunculuk, serkeşlik gibi anlamlara gelen ahlâk terimi”¹⁵; “bir râvinin bilinmediğini ifade eden hadis terimi”¹⁶; “dinî hükümleri bilmeme, hukukî işlemlerde işlem konusunun belirsizlik veya bilinmezliği anlamlarına gelen fıkıh terimi”¹⁷ olarak kavramsallaştığı görülmektedir. Böylelikle bu kelimenin dinî literatürde hangi teknik formlara büründüğü gerçeği karşımıza çıkmaktadır.

4. Mahallî Anlamda Deyim ve Atasözlerinde Kullanımı

Burada mahallî manadan maksat, bir milletin kültüründe bu kelimenin ifade ettiği anlamdır. Biz burada Türk dili ve Anadolu Kültüründe *cehl* kelimesinin ne anlam ifade ettiği üzerinde duracağız. Bu bağlamda sözlüklere bakıldığında, Arapça’da mastar olarak kullanılan *cehl* kelimesinin sıfat olarak kullanımı *câbilî*dir. *Câbilî* kelimesinin Türkçe’de kazandığı anlam ise, Osmanlıca

¹² Râğb el-İsfehânî, *el-Müfredât fi Garîbi’l-Kurân*, Beyrut, ts., s. 102.

¹³ Seyyid Şerif Cürcânî, *Ta’rifat*, Bahar Yay., İstanbul, 1997, s. 97.

¹⁴ Mustafa Fayda, *DİA*, “Câhiliye” mad, İstanbul, 1993, VII, 17.

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Çağrıncı, *DİA*, “Cehâlet” mad., VII, 218.

¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail L. Çakan, *DİA*, “Cehâlet” mad., VII, 219.

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Kâfi Dönmez, *DİA*, “Cehâlet” mad., VII, 219-222.

sözlüklerde: Bilmeyen bilgisiz, okumamış ve ilimden mahrum¹⁸; bilimsiz ve bilgisiz, genç, tecrübesiz ve toy¹⁹ şeklinde belirtilmektedir.

Türkçe sözlüklerde ise: Öğrenim görmemiş ve bilgisiz, belli konularda yeterince bilgisi olmayan, deneyimsiz, toy genç²⁰; bilgisiz, bilmeyen ve habersiz; okur-yazar olmayan; tecrübesiz, toy genç²¹ şeklinde anlamlandırılmaktadır. *Câhillik* ise, bu belirtilen sıfatların olma (durum) halini belirtmektedir. Anlam olarak *câhillik* ise, “bilgisiz olma, tecrübesizlik, toyluk” gibi durum bildiren mastar anlamındadır.

Sözlüklerde geçen *câhilin*, “okur-yazar olmayan” anlamı ve özellikle de “deneyimsiz, toy genç” şeklindeki deyimsel ifadesi, Anadolu Türkçe’sinde mahallî mânâda kullanılmaktadır. Böylece bu kelime, mahallî yeni bir anlama bürünmüştür.

Mahallî olarak Türkçe konuşmalarda ve Anadolu’nun birçok bölge ağzlarında *câhil-câhillik* ile ilgili deyim ve atasözlerini ihtiva eden bu kelime, deyim olarak bir yerde kullanılmaktadır. Bu da akıl ermez, ergenleşmemiş çocuk anlamına gelen: “*Câhil cemeke*” deyimidir.²² Anadolu’da, *câhil* kelimesinin atasözlerindeki bazı kullanımları şöyledir:

“Câhil cesur olur; câhil kendisine düşman, başkasına dost olur; câhil olan kimse vaktisiz öten horoz gibidir; câhil olan şâd olayım der, elem çeker; câhile sır verme, elden gider; câhile söz anlatmak, deveye hendek atlatmaktan güçtür; câhile söz anlatmak, köre renk tarifi gibidir; câhilin dostluğundan, âlimin düşmanlığı yeğdir²³. Bu atasözlerinde görüldüğü üzere “*câhil kimse*” birçok benzetmelerle kötülenmiş, mefhûm-i muhalif olarak zıddı “ilim sahibi olma” erdemine dikkat çekilmiştir.

B- Câhiliye Kavramıyla Alâkalı Çevre Lafızlar

Kur'an'da *cehl*, tabirine yakın anlamda zulüm, fışk, gurur, ceberut, tuğyan ve fücür gibi bazı kelimelerin kullandığı bilinmektedir. Bu kavramlar, her şekilde *cehl*in doğal bir uzantısı olarak, hakkı bilerek ya da bilmeyerek örtmek/gizlemek anlamında küfür kavramının sahasına girmektedir²⁴. Dolayısıyla bu kavramların

¹⁸ Şemseddin Sâmî, *Kamus-ı Türkî*, Çağrı yay., İstanbul, 1318, s. 468.

¹⁹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1990, s. 122-123.

²⁰ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük* (yeni baskı), Ankara, 1988, I, 241-242.

²¹ Mehmet Doğan, *Temel Büyük Türkçe Sözlük*, Bahar Yay., İstanbul, 1994, s. 108.

²² Türk Dil Kurumu, *Bölge Ağzlarında Atasözleri ve Deyimler*, AÜ Basımevi, Ankara, 1969, s. 267.

²³ E. Kemal Eyüpoğlu, *10. Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, İstanbul, 1973, I, 52.

²⁴ Bkz. Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Ablâkî ve Dinî Kavramlar* (trc. Selâhattin Ayaz), Pınar Yay., İstanbul, 1991, s. 211- 237.

anlamları hakkında düşünüldüğünde bunlar, *cebl* kavramıyla çok yakın alakalı olup, *cehâlet* olgusunun sonunda tezahür etmektedir. Kur'ân'da kullanımları bakımından yakın anlam olan bu terimler:

Zulüm ilk anlam olarak: “yanlış yere koymak” ve en mühim anlamı: “Haddi aşmak suretiyle bir başkasının hakkını ihlal etmek”²⁵; *fiske*: “büyük günah işlemek ve bunlarda ısrar etmek” ve kâfirin anlamdaşı olarak “şeriatın dışına çıkmak”²⁶; *gurur*: “malın, şehvet ve şeytanın insanı alıkoyması” ve şeytanla ilintili kullanılınca “tehlikeli şey”²⁷; *ceberrut*: “bir şeyi darp ve kahırla ıslah etmeye çalışmak”²⁸; tuğyân: “isyanda haddi aşmak, azmak”²⁹; *fiçur*: “din örtüsünün yırtılması ve günahta bocalamak”³⁰; *i'tida*: “kişinin normal haddinin ötesine geçmesi” ve “birine karşı saldırganlık ve haksızlık yapılması”³¹ ve *isrâf*: “aşırıya gitmek, aşırı sarfiyatta bulunmak” ve “ölçülü ve dengeli olamamak”³² anlamlarını taşır. Yine Allah (c.c.) iradesine aykırı davranışta bulunmakla alakalı terimler de *ceble* yakın anlam ifade eder. *Cehâletle* ilgili bu kavramlar da kısaca; senem, vesen, erbâb, inase, endâd, cibt, evliya şeklinde sıralanabilir³³.

C- Câhiliye Kavramının Kur'ân'da Kullanımı

Cebl kelimesi, müştaklarıyla birlikte Kur'ân-ı Kerim'de, fil-i muzari kalıbında 4; müfred ve cemi' olmak üzere ism-i fâil kalıbında toplam 10; mübâlaga-i ism-i fâil kalıbında 1; cehâlet mastarı şeklinde 4 ve câhiliye mastarı şeklinde de 4 defa geçmektedir.

İslâm sonrası dönemde ortaya konmuş bir terim olan *câhiliye*, gerek Kur'ân-ı Kerim'de gerekse hadislerde Arapların İslâm'dan önceki inanç, tutum ve davranışlarının İslâmî devirdekenden ayırt edilmesi için kullanılmıştır. Nitekim Sahâbiler de; *câhiliye* kelimesiyle vahyin inmeye başlamasından önce yaşadıkları dönemi kastediyorlardı³⁴.

Kur'ân-ı Kerim'de, *câhiliye* kavramı Mekki ayetlerde geçmeyip, Medeni ayetlerde ise dört kez kullanılmaktadır. Bu da bu kavramla İslâm öncesi

²⁵ İsfehânî, *Müfredât*, s. 315.

²⁶ İsfehânî, *a.g.e.*, s. 380.

²⁷ İsfehânî, *a.g.e.*, s. 359.

²⁸ İsfehânî, *a.g.e.*, s. 58.

²⁹ İsfehânî, *a.g.e.*, s. 304.

³⁰ İsfehânî, *a.g.e.*, s. 373.

³¹ İsfehânî, *a.g.e.*, s. 326-327.

³² İsfehânî, *a.g.e.*, s. 230.

³³ Bu kavramlar için bkz. Osman Şenoğlu, *Kur'ân'da Cehâlet Kavramı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), EÜİF, Kayseri, 1993.

³⁴ Fayda, *a.g.e.*, “Câhiliye” mad., VII, s. 17.

dönemin kastedildiğini göstermektedir. Bu ayetleri, nüzûl sırasına göre inceleyelim.

“Sonra o kederin ardından (Allah) üzerinize içinizden bir kısmını örtüp bürüyen bir giiven, bir ıyken indirdi. Bir kısmınız da kendi canlarının kaygısına düşmüştü. Allah'a karşı **câhiliye zannı** gibi baksız bir zan besliyorlar; ‘Bu işte bizim hiçbir müdabalemiz yok’ diyorlardı. De ki: ‘Bütün iş Allah’ındır’ Onlar sana açıklayamadıkları işlerinde saklıyorlar ve şöyle diyorlardı: ‘Bu konu da bizim elimizde bir şey olsaydı, burada öldürülmezdik’ De ki: ‘Evlerinizde dahi olsaydınız, üzerlerine öldürülmesi yazılmış bulunanlar mutlaka öldürülecekleri yerlere çıkıp gideceklerdi. Allah, bunu göğüslerinizdekini arındırmak için yaptı. Allah, Kalplerde olanı bilir’”³⁵.

Bu ayette “câhiliye zannı”, câhiliye ehlinin zannıdır³⁶. İmam Mâturîdî (333/944), câhiliye zannına; yalancı bir zan ile diyerek, onların şirk ehli ve Allah'ın emirlerine karşı şüpheli olduklarını söyler³⁷. Müfessirlerden Râzî (606/1210) ise, ayette zikredilen “câhiliye zannı” kavramını;

1. Câhiliye inancına has olan zan,
2. Câhiliye inancının zannı, şeklinde iki kısımda anlamlandırmıştır.

Sonra Müfessir Râzî, bu ayette zandan kastın şu olduğunu açıklar: Onlar, Allah hakkında zan olunması gereken hak ve doğru zandan başka bir zanda bulunuyorlar. Ayetin “Zanne'l-Câhiliye” kısmı ise bedeldir. Kanaatimizce ifadenin bu şekilde kullanılmasındaki incelik şöyledir; hak olmayan pek çok din ve inanç vardır. Bunların en kötüsü ise, insanların söyledikleri sözlerdir. Bu sebeple Allah, önce onların hak/gerçek olmayan bir zanda bulduklarını zikretmiş, sonra da onların hak olmayan din çeşitlerinden en bâtil ve bozuk olanını söylediklerini beyan etmiştir³⁸. Yine burada özel bir zandan bahsedildiği ve câhiliye milletine veya câhiliye ehline özgü bir zan olduğu, dolayısıyla bu zannın câhiliye şirk ehlinen başkasında görülmeyeceği ifade edilmiştir³⁹.

Son dönem müfessirlerinden Elmalılı (1360/1942) ise, “câbiliye, ‘İslâmî değerlerin karşıtıdır’ der. Sonra bu ayeti; ‘onlar İslâm öncesi kafayla Allah'a sù-i zanda bulunuyorlar’ şeklinde tefsir ederek, bunun İslâm öncesine işaret ettiğini

³⁵ Âl-i İmrân 3/154.

³⁶ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Camii'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, Mısır, 1958, VI, 242.

³⁷ Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Mâturîdî, *Te'vilâtü Ebli's-Sünne*, Lübnan, 2004, I, 323.

³⁸ Fahrüddin Râzî, *Mefâtihu'l Gayb*, Akçağ Yay., Ankara, 1990, VII, 132-133.

³⁹ Abdullah b. Ahmed. b. Mahmud Ebu'l-Berekât en-Neseî, *Medârikü't-Tenzîl Hakâikü't-Tenzîl*, Beyrut, 2008, s. 289.

söyler⁴⁰. Böylece nüzûl sırasına göre ele aldığımız bu ilk ayette, bir kısım insanların Allah hakkındaki yanlış düşüncelerinin “câhiliye zannı”na benzediği beyan edilerek; *câhiliye* kelimesinin, İslâm öncesini ifade eden bir kavram olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

İkinci olarak ele alacağımız: “*Evlerinizde oturun. Önceki câhiliye devrindeki kadınlar gibi açılıp saçılmayın. Namazı kılın, zekâtı verin. Allah’a ve Resûlüne itaat edin. Ey Peygamberin ev halkı! Allah, sizden ancak günah kîrini gidermek ve sizi tertemiz yapmak istiyor*”⁴¹ mealindeki ayette, “evvelki câhiliye” nin manâsı konusunda şu izahlar yapılmıştır:

1. Bununla Nuh (a.s) zamanında olanlar; sonraki câhiliye ile de, daha sonrakiler kastedilmiştir.

2. Bu, bir diğ erinin olmasını gerektiren bir “evvelik” değildir. Aksine bunun anlamı, tıpkı bir kimsenin; “Nerede o ilk evvelki zorba kimseler” söylemesi şeklinde anlaşılmalıdır⁴².

Son dönem müfessirlerinden Muhammed eş-Şevkânî (1250/1834) ise, burada “*önceki câhiliye*” den kastın; Hz. Adem ile Hz. Nuh’un arası veya Hz. Nuh ile Hz. İbrahim’in arası veya Hz. Musa ile Hz. İsa’nın arası veya Hz. İsa ile Hz. Muhammed’in arası devirler olduğuna dair rivâyetler verir. Sonra Nahivci Müberrred (286/900)’in görüşünü vererek: onun *ilk/önceki câhiliyeyi*, câhillerinin cehâleti anlamında kullandığını beyan eder⁴³. Buradan hareketle, bu ayette İslâm’dan önceki döneme işaret edildiği açık olarak anlaşılmaktadır.

Nüzûl sırasına göre ele alıp: “*Hani inkâr edenler kalplerine taassubu, câhiliye taassubunu yerleştirmişlerdi; Allah ise, Resûlüne ve inananlara sükkûneti indirmiş ve onların takva sözünü tutmalarını sağlamıştı. Zaten onlar buna layık ve ehil idiler. Allah, her şeyi hakıyla bilmektedir*”⁴⁴ şeklinde meâlî olan üçüncü ayette, “câhiliye taassubu” anlamına gelen “hamiyyete”l-câhiliye/ حمية الجاهلية ” üzerinde durulmaktadır.

İstilah olarak *hamiyyet*: öfkenin kuvveti kabarak çoğaldığı zaman kullanılır. Bu kullanım da, “filana karşı hamiyete geldim”; kızdım, ona öfkelendim anlamına gelir. *Câhiliye hamiyeti* de; câhiliye milletinin hamiyeti, câhiliye hamiyeti veya câhilâne hamiyet demek olup, hakkı/gerçeği kabule engel teşkil eden hamiyet anlamını ifade eder⁴⁵. İmam Mâturîdî (333/944); bu terkinin sarılarak korumak,

⁴⁰ Hamdi Yazır Elmalı, *Hak Dini Kur’an Dili*, Azim Yay., İstanbul, ts. II, 447.

⁴¹ Ahzab 33/33.

⁴² Râzî, *a.g.e.*, XVIII, 26.

⁴³ Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fethu’l-Kadîr*, Dâru İbn Kesîr, Dimeşk- Beyrut, 1998, IV, 320.

⁴⁴ Fetih 48/26.

⁴⁵ İsfehânî, *a.g.e.*, s. 132.

savunmak anlamında kullanıldığını beyan eder⁴⁶. Elmalılı ise hamîyyetin; namus gagesiyle kaçmak, bir şeyden arlanarak vazgeçmek mânâlarına geldiğini söyler⁴⁷. Ayetin nüzûl sebebinde belirtildiği üzere bu ayette; Hüdeybiye antlaşması (6/628) sırasında müşriklerin içinde buldukları farklı ruh halleri tasvir edilmektedir. Allah da inanmayanların kalbindeki taassup yerine; Resulüne ve müminlere sükûneti indirerek, onları takva sözü (Kelime-i şahadet) üzerinde sabit kılmıştır⁴⁸.

Mevdûdî (m. 1979), “câhiliye hamîyyeti” ifadesini: “Bir kimsenin sırf kendi şöhreti ve gururu uğruna veya kendi menfaati peşine düşüp, bilerek uygunsuz bir iş yapması” şeklinde güncelleyerek tanımlar⁴⁹.

Son ayette ise şöyle buyrulmaktadır: “*Yoksa onlar bâla câbiliye devrinin hükmünü mü istiyorlar? Kesin olarak inanacak bir toplum için, kimin hükmü Allah'ınkinden daha güzeldir?*”⁵⁰.

Kurtubî (671/1272) bu ayet hakkında; “Onlar hükmün konulduğu anlam dışında başka bir anlamda uygulama yapıyorlar. Yahudiler, had cezasını zayıflar ve fakirler üzerinde uygulayıp, kuvvetli ve zenginler üzerinde uygulamıyorlardı. Onların istedikleri *câbiliye hükmü* bu duruma benzemektedir”⁵¹ şeklinde açıklama yapar.

Ebu'l-Berekât en-Nesefî (537/1142) bu ayetin nüzûl sebebi için farklı olarak şu rivayeti verir: Benî Nadr oğullarının Benî Kureyza oğullarına üstünlük taslaması üzerine, Hz. Peygamber: “Bu yaptığınız katletme ile aynı şeydir” deyince, onlar da: “Biz bundan memnunuz” derler. Bunun üzerine bu ayet nazil olmuştur⁵².

Elmalılı bu ayeti; “O ilim ve din iddiasında bulunanlar, Allah'ın hükmüne razı olmayıp da kötülüğe meyletme, dalkavukluk, garazkârlık, eşitsizlik gibi câhiliye hükmü câhiliye kanunu mu istiyorlar?” şeklinde yorumlar⁵³.

Mevdûdî ise ayetin işaret ettiği anlamı günümüze getirerek şöyle açıklama yapar: “Arapça da *câbiliye* kelimesi, İslâm'ın zıddıdır. İslâm'ın yolu, bütünüyle her gerçekliğin bilgisine sahip olan Allah'ın gönderdiği ilme dayanırken; İslâm'ın yolundan ayrılan ve ona karşı olan her yol ise *câbiliye* yoludur. Arabistan'da İslâm

⁴⁶ Mâturîdî, *a.g.e.*, VI, 530.

⁴⁷ Elmalılı, *a.g.e.*, VIII, 174.

⁴⁸ Nesefî, *a.g.e.*, s. 1146.

⁴⁹ Ebu'l-Âla Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, İnsan Yay., İstanbul, 1986, V, 394.

⁵⁰ Maide 5/50.

⁵¹ Ebu Abdillah b. Muhammed el-Kurtubî, *el-Câmi' li Abkâmi'l-Kur'an*, Kahire, 1967, VI, 214.

⁵² Nesefî, *a.g.e.*, s. 289.

⁵³ Elmalılı, *a.g.e.*, III, 258.

öncesi devire, halkın sadece zan ve hevâya dayanarak kendileri için icat etmiş oldukları şeyler anlamında câhiliye dönemi denilirdi. Dolayısıyla, ne zaman bu yollardan birisi benimsense, her zaman *câbiliye* zamanı olacaktır⁵⁴. Buradan hareketle ona göre ilahî bilgiyi hiçe sayarak, cüz'î bilgilerin yardımıyla oluşturulmuş hayale, zanna ve tahmine dayalı tüm hayat sistemleri İslâm öncesinde olduğu gibi, câhili sistemler olmaktan kurtulamayacaktır.

D- Dinî Literatürde Câhiliye Kavramı

Yukarıda ele aldığımız tüm ayetlerden anlaşılıyor ki; Kur'ân-ı Kerim, *cehl* kelimesine yeni anlam vererek bu kelimeye *câbiliye* şeklinde terim/istilâhî anlamı yüklemiştir. Kanaatimize göre de, *câbiliye* kavramının sadece Medine'deki ayetler içinde bulunması; İslâm'ın hükümleriyle Medine'de kurumsallaşması ve İslâmî devrin zıddı olan dönemin Mekke ve daha önceki devirlerde kaldığını vurgulanması şeklinde düşünülebilir. Ancak şu rivayette belirtildiği üzere; Habeşistan'a olan ilk hicret esnasında sözcü Câfer b. Ebî Tâlib'in Necâsi ile: "Ey hükümdar! Biz *câbiliye* zihniyetine sahip bir kavimdik; puta tapar, ölü hayvan eti yer, fuhuş yapardık; akrabalık bağlarına riayet etmez, komşularımıza kötülük ederdik, güçlü olanımız zayıfları ezerdi"⁵⁵ şeklindeki konuşması, bu kavramın hicretten önce Mekke'de de telaffuz edildiğini göstermektedir.

Yine *câbiliyenin*, hadislerde de terim olarak kullanıldığı açık bir şekilde görülür. Buna şu hadis güzel bir örnektir: "Hz. Peygamber, bir tartışma esnasında Bilal-i Habeşî'ye, '*Kara kadının oğlu*' diye hakaret eden Ebû Zer el-Gıfari'ye: '*Onu annesinin renginden dolayı mı ayıphyorsun? Demek ki sen, kendisinde bâla câbiliye ahlâkı kalmış bir kimsesin*' şeklinde mukabelede bulunmuştur"⁵⁶.

Kur'ân ve hadis literatüründe *câbiliye* denince, İslâm'ın zıddı olan önceki devirler kastedilmektedir. Sözlük anlamı "bilgisizlik" olan bu kelime, daha sonraları İslâm'dan önceki devrin adıyla terimselleşmiştir⁵⁷. İslâm gelince, *Cebâlete* ait özelliklerin pek çoğuna cephe alınmıştır. Malum olduğu üzere *cebâlet* özelliği taşıyan pek çok âdet ilga edilmiş; *câbiliye* dönemine ait akla ve maslahâta uygun bazı hususlara ise dokunulmayıp, bunlar olduğu gibi bırakılmıştır. Doğal olarak da İslâm sonrasında dokunulmayan bu hususların fitrî özellik taşıdığı, bunların inanç ve amel bakımından muâriz bir durum teşkil etmediği görülmüştür.

İzutsu, bu kavramın İslâm sonrası literatürde kavramsallaşmasını semantik açıdan üç kategoride özetler:

⁵⁴ Mevdûdî, *a.g.e.*, I, 433.

⁵⁵ Ebû Muhammed Abdülmelik İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, Beyrut, ts., I, 335-336.

⁵⁶ Buhârî, İman, 22.

⁵⁷ Ferahidî, *a.g.e.*, VIII, 390.

1. *Cehl* kökünden gelen bu kelimenin en belirgin özelliği, insanın bir çeşit hareket tarzıyla ilgili olandır. Buna göre *cehl*, en ufak kırgınlık halinde bile iradesini kaybedip parlayan, kontrolden çıkan bir ihtirasla öfkesine kapılan ve sorumsuzca hareket eden bir insanın davranışdır. Bu davranışta olan insan, doğruyu yanlış düşünme ölçüsünü kaybedip, kendisini öfkenin kısılcığında bulur. Buradan yola çıkarak; *bilmin* bu türden olan *cehl* kavramının tam karşıtı olduğunu söyleyebiliriz. Bu kökten gelen *halim* ise, duygularını frenlemesini, kör olan ihtiraslarını yenmesini, sabır ve teenniyle hareket etmesini bilebilen kimse demektir.

2. *Cebhân* birinci yönüne bağılı olarak insanın entelektüel kapasitesi üzerindeki tesiri ile ilgili olan kısmıdır. Bu etki de sadece olumsuzluk anlamında olmaktadır. Şöyle ki *cehl*, ne zaman harekete geçerse insan beyninin düşünme gücünü zayıflatır. Hangi durum da olunursa olsun, sabır ve teenni ile hareket edebilmek için mutlaka halim olmak gerekir.

3. *Cebhân*; “bir şeyi bilmeme, bilgisiz olma” anlamıdır ki, bu manâ da *cebhân* zıddı *bilim* değil, *ilim*dir. Fakat ilk dönemlerde bu manâ, öteki ikisi kadar önemli değildir. Yine de bu anlamda kullanımı *câbiliyye dönemi* şiirlerinde yer almıştır⁵⁸.

Yukarıdaki semantik tasniften sonra *Câbiliyye* kavramını genel olarak değerlendirecek olursak; sözlük anlamı olarak, *ilmîn* zıddı *cehldir*. Ancak *câbiliyye* devrinde sözlü de olsa- özellikle şiir ve edebiyat alanında- bilgi hat safhada idi. Buradan hareketle, *câbiliyyenin* direkt olarak bilgisizlik olarak anlaşılması doğru olmayacaktır. Başta İ. Goldzier olmak üzere, bazı şarkiyatçılar: “Eski Arap şiirinde ‘*cehl*’, ‘*ilm*’in zıddı olarak kullanılmakla birlikte; bunun kelimenin ilk anlamı değil, ikinci derecedeki anlamı” olduğunu söylemişlerdir. Dolayısıyla Goldzier; *câbiliyyeyi* “barbarlık dönemi” olarak tercüme eder. Hz. Peygamber’in de İslâm’ı, barbarlığın zıddı olarak açıklamış olduğunu söyler ve bu anlamda *câbiliyyenin* asıl karşıtının *bilim* olduğunu belirtir⁵⁹. Zira İslâm kavramının kökünde *silmin* (barış) olması; *bilmin* zıddı olarak telakki edilen *câbiliyye* kavramının, İslâm’dan önceki barbar ve kabalık devri olarak anlaşılmasına zemin teşkil etmektedir⁶⁰. Ancak *cehile fülminin*, “zorbalaştı” anlamının adeta unutulduğuna ve bu durumun günümüze kadar devam ettiğine, bu tabirin yerine zulüm, fışk, gurur, ceberut, tuğyan ve fücür gibi kelimelerin kullandığına dikkat çekildiği de görülmektedir⁶¹.

⁵⁸ Toshihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan* (trc. Süleyman Ateş), Ankara, 1975, s. 193-203.

⁵⁹ Ignaz Goldziher, *Muslim Studies*, State University Of New York Press Albany, New York, 1977. s. 202.

⁶⁰ Izutsu, *a.g.e.*, s. 192-193. Ayrıca bkz. Fayda. *a.g.e.*, “Câhiliyye” mad., VII, 17-18.

⁶¹ Nafiz Danışman, *Câbiliyye Kelimesinin Mâna ve Menşei*, AÜİFD, Ankara, 1980, s. 192-197. Cehâlet kavramının anlam sahasında yahut onun çeşitli tezahürler konusunda: Fitne, heva, fışk, ism, fahşa, fuhuş bağı, seyyie, bezr, israf, cürm, nifak, tefrika ve istikbâr kavramları da

Bu durumun cehâlet şeklinde anlaşılmasında, Fârâbî'nin (ö. 339/950) siyaset felsefesi yaparken “zorba şehri” anlamında “el-Medinetü'l-Câhile” tabirini kullanması örnek teşkil etmektedir. O, cehlin zorbalık anlamında kullanımının devam etmekte olduğunu şöyle beyan eder: Câhil şehirlerin halkı ruhen eksik kalmışlardır. Zira onların nefisleri maddeyle kaimdir. Bu şehrin halkı arasındaki kavga ve geçimsizliğin konusu; selamet, şeref, refah, lezzet ve bunlara ulaştırılan vasıtalar. Dolayısıyla her zümre başka zümreleri soyup elindeki tüm imkânları gasp etmek ister. Hangisi diğerini ezerse o kazançlı, bahtiyar ve gıpta edilecek biri sayılır. Onlara göre bu şekilde dövüşmek ve başkasını ezmek tabiat düzenine uygun olduğu için adaletin ta kendisi sayılır⁶². Buradan anlıyoruz ki Fârâbî de cehli, barbarlık/zorbalık ve adaleti terk edip zulüm etme anlamında *hilm*in zıddı olarak kullanmıştır.

Fârâbî'nin sa'âdet kavramından yola çıkılacak olursa, *cehâlete* dayalı olan zorbalık anlayışının ortadan kaldırılması konusunda erdemli şehir başkanlarından sonra, milletlerin nasıl mutlu olacakları konusunda eğitim görmüş bir aydınlar sınıfı gelmelidir. Onların görevi, bulunmuş oldukları kötü halden çıkmaları konusunda onları ikna etmek ve eğitmektir. Ancak onlar bunu yaparken bu şehrin başkanını dinlemelidirler. Başkan bu seçilmiş olan aydın kesimi eğitirken, burhan (felsefi) yöntemini kullanır. Böylece başkanlar, halkı eğitirken ikna metodunu kullanırlar⁶³. Böylece hilm ve adaletten ayrılarak dalâlet ve fiska düşmüş olan toplumu huzura kavuşturmuş olurlar.

Sonuç

Cehl kavramının semantik olarak ne tür anlamlar ifade ettiğini ortaya koymuş olduk. Sonuç olarak bir değerlendirme yapacak olursak, tabii anlamda “bilgisizlik”; terimsel anlamda İslâm dini esaslarına karşıt olarak kullanılan *câbilyenin* ve mahallî anlam olarak da “okur-yazar olmama ve tecrübesizlik” anlamında kullanıldığını ve böylece bu kavramın zaman ve coğrafyaya göre nasıl değiştiğini gördük. *Cehl* kelimesi, *câbilye* terimi hariç, bir çok müstaklâriyle birlikte günümüz kültüründe kullanılmaktadır. Terim olarak *câbilye* kavramının hamledildiği anlamın da günümüze aktarılması mümkündür. Nitekim İzutsu da: *Câbilyenin*, pozitif olarak İslâmî olana aykırılık ifade ettiğini; dolayısıyla bu kavramı, İslâm'dan önceki dönem olarak ele almaktan ziyade, *câbilyenin* günümüzü gösterdiğini söylemektedir⁶⁴.

zikredilebilir. Bkz. Faruk Aktaş, *Kur'an'da Cehalet Kavramı*, Ekin Yay., İstanbul, 2001, s. 249-252.

⁶² Muhammed Ebu'l-Nasr Fârâbî, *el-Medinetü'l-Fâzıla* (trc. Nafiz Danışman), MEB. Yay., İstanbul 1990, s. 117-124.

⁶³ Mehmet Aydın, *İslâm Felsefesi Yazıları*, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2000, s. 16-24.

⁶⁴ İzutsu, *a.g.e.*, s. 187-207.

Yine bu anlayışın paralelinde hadis kaynaklarında⁶⁵, Hz. Peygamber ve sahâbenin *câbiliyye*yi sadece geçmişe ait bir devir olarak isimlendirmedikleri; aynı zamanda müminlerin kafalarında gizliden gizliye varlığını sürdürebilen, geri dönmeye hazır dinamik bir şey olduğu da ifade edilmektedir. Dolayısıyla İslâm öncesi devrin adına isnat edilen *câbiliyenin*, günümüzde İslâmî olana zıt olan şeyler şeklinde anlaşılması gerekmektedir. Bu kavramın içerik olarak sadece İslâm öncesi devirlere ait değil; sonraki zamanlarda da benzer vakıaların tezahür edebileceği düşünülerek, umuma şamil kılınacak anlamda kullanılması yerinde bir tavır olacaktır. Böylece bu kavramın, bilgisizlik anlamında değil, Hakikatin/İslâm'ın gereğini gizleyip aksini yapmak anlamında idrak edilmesi, en doğru bir karar olacaktır.

⁶⁵ Câhiliyenin Müşrik Araçlarla birlikte ortadan kalkmadığını gösteren hadislerin birinde Hz. Peygamber şöyle demiştir: “Ümmetimin içinde *câbiliye* döneminden kalma ve tamamen terk edemeyecekleri; asâletiyle övünmek, başkalarının soyuna dil uzatmak, yıldızları vesile edinerek yağmur beklemek, ölünün arkasında yüksek sesle ağlamak şeklinde dört âdet bulunmaktadır”. (Müslim, Cenâiz, 29).

KAYNAKÇA

- Aksan, Doğan, *Her yönüyle Dil*, Dergah Yay., İstanbul 1995.
- Aktaş, Faruk, *Kur'an'da Cebalet Kavramı*, Ekin Yay., İstanbul, 2001.
- Aydın, Mehmet, *İslâm Felsefesi Yazıtları*, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2000.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail (ö. 256/869), *el-Camiü's-Sahib*, İstanbul, 1315.
- Cevherî, İsmail b. Hammad (ö. 393/1002), *es-Sıhab*, Dâru'l-İlim, Beyrut, 1979.
- Cubran, Mesud, *er-Raid*, Beyrut, 1967.
- Cürcânî, Seyyid Şerif (ö. 816/1413), *Ta'rifat*, Bahar Yay., İstanbul, 1997.
- Çağrıçı, Mustafa, *DİA*, İstanbul, 1993.
- Çakan, İsmail L., *DİA*, İstanbul, 1993.
- Danışman, Nafiz, "Cahiliye Kelimesinin Mâna ve Menşei", *AÜİFD*, Ankara, 1980.
- Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1990.
- Doğan, Mehmet, *Temel Büyük Türkçe Sözlük*, Bahar Yay., İstanbul, 1994.
- Dönmez, İbrahim Kâfi, *DİA*, İstanbul, 1993.
- Elmalılı, Hamdi Yazır (ö. 1361/1942), *Hak Dini Kur'an Dili*, Azim Yay., ts.
- Eyüpoğlu, E. Kemal, *10. Yüzyıldan Günümüze Kadar Şürde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, İstanbul, 1973.
- Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed (ö. 370/980), *Tezhîbu'l-Luga, el-Mektebetü'l-Arabîyye*, Kahire, 1964.
- Fârâbî, Muhammed Ebu'l-Nasr (ö. 339/950), *el-Medinetü'l-Fâzıla* (trc. Nafiz Danışman), MEB. Yay., İstanbul, 1990.
- Fayda, Mustafa, *DİA*, İstanbul, 1993.
- Ferahîdî, Ebû Abdî'r-Rahman Halil b. Ahmed (ö. 175/791), *Kitabu'l-'Ayn* (I-VIII), (thk. Mehdi el Mahzûmî-İbrahim es-Samraî), Beyrut, 1998.
- Gezgin, Ali Galip, *Tefsirde Semantik Medot*, Ötüken Yay., İstanbul, 2002.
- Goldziher, *Ignaz Muslim Studies*, State University of New York Pres Albany, New York, 1977.
- Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan* (trc. Süleyman Ateş), Ankara, 1975.
- _____, *Kur'an'da Ahlakî ve Dinî Kavramlar* (trc. Selâhattin Ayaz), Pınar Yay., İstanbul, 1991.

- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdulmelik (ö. 218/833), *es-Siretu'n-Nebeviyye*, Beyrut, ts.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukerrim (711/1311), *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, 1955.
- Kaplan, Mehmet, *Kültür ve Dil*, Dergah Yay., İstanbul, 1993.
- Kurtubî, Ebu Abdillâh b. Muhammed (ö. 671/1272), *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Kahire, 1967.
- Mâturîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud (ö.333/944), *Te'vilâtu Ehlî's-Sünne*, Lünnan, 2004.
- Mevdudî, Ebu'l-Â'la (ö. 1949), *Tefhîmü'l-Kur'ân*, İnsan Yay., İstanbul, 1986.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Muslim b. Haccac el- Kuşeyrî (ö. 261/874), *Sahîbu Müslim*, Çağrı Yay., İstanbul, 1992.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât, Abdullah b. Ahmed. b. Mahmud (ö. 710/1310), *Medâriku't-Tenzîl Hakîku't-Tenzîl* (Tek cilt), Beyrut, 2008.
- Öner, Necati, *Klasik Mantık*, AÜİF, Ankara, 1982.
- Ragîb el-İsfehânî (ö. 502/1108), *Ebu'l-Kasım, Miifredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, Beyrut, ts.
- Râzî, Fahrüddin (ö. 606/1209), *Mefâtibu'l Gayb*, Akçağ Yay., Ankara, 1990.
- Şemseddin, Sâmî, *Kamus-i Türkî*, Çağrı Yay., İstanbul, 1318.
- Şenoğlu, Osman, *Kur'ân'da Cebâlet Kavramı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), EÜİF, Kayseri, 1993.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali (ö. 1250/1834), *Fethu'l-Kadîr*, Dâru İbn Kesîr, Dimeşk- Beyrut, 1998.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö. 310/922), *Camîu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Mısır, 1958.
- Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük* (Yeni baskı), Ankara, 1988.
- Yakıt, İsmail, *Sadreddin Konevî'in Düşüncesinde İdrak ve Hakikat Bilgisi*, Felsefe Arşivi; Sayı: 2, İstanbul, 1991.
- Zebîdî, Muhibbuddin Muhammed Murtaza el-Hüseyn (ö. 1205/1790), *Tacü'l-Arûs min Cevabiri'l-Kâmus*, Mısır, 1306.
- Zevzenî, Hüseyin b. Ahmed, *Şerhu'l-Mu'allakât*, Dâru İhyâi'l-Arabî, Beyrut, ts.